

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 22, Αρ. 1 (2003)

Από την αντιπροσωπευτική στην ψηφιακή δημοκρατία. Η δημοκρατία ως πεδίο της Νέας Πολιτικής

Ευάγγελος Βενιζέλος

doi: [10.12681/hpsa.14744](https://doi.org/10.12681/hpsa.14744)

Copyright © 2017, Ευάγγελος Βενιζέλος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Βενιζέλος Ε. (2017). Από την αντιπροσωπευτική στην ψηφιακή δημοκρατία. Η δημοκρατία ως πεδίο της Νέας Πολιτικής. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 22(1), 30–52. <https://doi.org/10.12681/hpsa.14744>

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΥΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΨΗΦΙΑΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ. Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΩΣ ΠΕΔΙΟ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Η σχέση πολιτικής αντιπροσώπευσης είναι ο πυρήνας και το πεδίο της ίδιας της πολιτικής. Ωστόσο, στη σημερινή εποχή, το αντιπροσωπευτικό σύστημα κλονίζεται στα θεμέλιά του, καθώς αμφισβητείται η ικανότητά του να λειτουργεί ως ο βασικός τόπος πάνω στον οποίο συντίθεται πολιτικά η κοινωνία στο σύνολό της. Έχουν αναπτυχθεί παράλληλα συστήματα αντιπροσώπευσης της κοινωνίας που λειτουργούν ανταγωνιστικά προς το δημοκρατικό πολιτικό σύστημα. Τα ανταγωνιστικά αυτά συστήματα συνδέονται με την οικονομική και επικοινωνιακή ισχύ αλλά και με τα μονοθεματικά ενδιαφέροντα και τις οργανώσεις της λεγόμενης «κοινωνίας των πολιτών». Οι συμβολικοί τόποι σύνθεσης της κοινωνίας μεταναστεύουν από το κοινοβούλιο στα δελτία ειδήσεων των τηλεοπτικών σταθμών και στο διαδίκτυο. Ο «πολιτικός άνθρωπος» δίνει τη θέση του στον «μονοθεματικό άνθρωπο». Ακόμη κι όταν αυτός ενεργοποιείται πολιτικά, η προσέγγιση και η πρακτική του χαρακτηρίζονται από μονομέρεια, κάτι που διαφέρει ουσιαστικά από τη «συνθετική» πολιτική προσέγγιση που κάνουν τα κόμματα. Η πολιτική εξακολουθεί να είναι ο μοναδικός τόπος στον οποίο μπορούν να βρουν λύση τα προβλήματα της εποχής μας, τα οποία σήμερα συμπίπτουν με τους φυσικούς, οικολογικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς κινδύνους και αξιώνουν την ύπαρξη ενός αποτελεσματικού μηχανισμού κοινωνικής, εθνικής και διεθνούς αλληλεγγύης.

Α. ΤΟ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΥΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ: Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

1. Το μεγάλο θεσμικό επίτευγμα των τελευταίων τριών και πλέον αιώνων είναι, αναμφίβολα, η αντιπροσωπευτική δημοκρατία και

* Υπουργός Πολιτισμού και καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

το δημοκρατικό κράτος δικαίου, το συνταγματικό κράτος, το οποίο στις περισσότερες περιπτώσεις –και, πάντως, στην Ευρώπη– περιέχει και έντονα ή έστω σαφή κοινωνικά χαρακτηριστικά. Αυτή, άλλωστε, που ονομάζεται «δυτικού τύπου δημοκρατία» δεν είναι άλλη από την αντιπροσωπευτική δημοκρατία, δηλαδή από ένα σύστημα οργάνωσης της πολιτικής εξουσίας στο επίκεντρο του οποίου βρίσκεται ο θεσμός των ελεύθερων περιοδικών εκλογών για την ανάδειξη, με καθολική ψηφοφορία, ενός συλλογικού αντιπροσωπευτικού οργάνου, του κοινοβουλίου, το οποίο ασκεί κατά βάση τις νομοθετικές αρμοδιότητες και το οποίο είτε στηρίζει και ελέγχει είτε απλώς ελέγχει των εκτελεστική εξουσία.¹ Αρχικά, στη δεύτερη αυτή περίπτωση, και στη συνέχεια σε όλες τις αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες, ο πραγματικός επικεφαλής της εκτελεστικής εξουσίας (ανεξάρτητα από το αν αυτός είναι ο αρχηγός του κράτους ή ο πρωθυπουργός) αναδεικνύεται ουσιαστικά από το εκλογικό σώμα μέσα από ελεύθερες, περιοδικές εκλογές ακόμη και όταν, τυπικώς, η ανάδειξή του γίνεται από το κοινοβούλιο ή από ειδικό σώμα εκλεκτόρων.²

Όλο αυτό το θεσμικό σύστημα, όπως διαμορφώνεται σταδιακά, βασίζεται στα αντιπροσωπευτικά και δικαιοκρατικά του χαρακτηριστικά στα οποία, σχετικά γρήγορα, προστίθενται και τα στοιχεία του κοινωνικού κράτους: τα ατομικά δικαιώματα, τα δικαιώματα ομαδικής δράσης, η ελευθερία της πνευματικής άρα και της ιδεολογικής και της πολιτικής κίνησης, τα δικαιώματα πολιτικής οργάνωσης και συμμετοχής, τα δικαιώματα κοινωνικής προστασίας και, γενικά, όλο το δυτικό θεσμικό οικοδόμημα έχει στο επίκεντρο του το αντιπροσωπευτικό σύστημα, τους θεσμούς και τις λειτουργίες του. Έτσι προκύπτει και ωριμάζει ιστορικά, θεωρητικά, ιδεολογικά και πολιτικά.

1. Βλ. τελείως ενδεικτικά από μια αχανή βιβλιογραφία: R. Dahl, *Περί δημοκρατίας*, Ψυχογιός, Αθήνα 2001· N. Bobbio, *Το μέλλον της δημοκρατίας*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1993· C.B. Macpherson, *Η ιστορική πορεία της φιλελεύθερης δημοκρατίας*, Γνώση, Αθήνα 1986· D. Held, *Μοντέλα δημοκρατίας*, Στάχυ, Αθήνα 1995· G. Burdeau, *La Démocratie*, Editions du Seuil, Παρίσι 1956· G. Sartori, «Democracy», *International Encyclopedia of the Social Sciences*, IV, Νέα Υόρκη 1968, σ. 112 κ.ε.

2. Βλ. Y. Meny, *Συγκριτική πολιτική*, τόμ. Β', Παπαζήσης, Αθήνα 1996, σ. 175 κ.ε.· G. Sartori, *Comparative Constitutional Engineering: An Inquiry into Structure, Incentives and Outcomes*, New York University Press, Νέα Υόρκη· Ευ. Βενιζέλου, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, I, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 287 κ.ε.

Η δημοκρατική αρχή, η αρχή του κράτους δικαίου, η αρχή του κοινωνικού κράτους και, γενικά, όλα τα πολιτικά, ιδεολογικά και θεσμικά αυτονόητα της λεγόμενης δημοκρατίας δυτικού τύπου, δεν είναι ιστορικά αντιληπτά χωρίς το αντιπροσωπευτικό σύστημα και τη δική του θεσμική λογική: εκ των ων ουκ άνευ στοιχείο της λογικής αυτής είναι, άλλωστε, η διαρκής αμφισβήτηση της αντιπροσωπευτικής επάρκειας των θεσμών αυτών³ – κάτι που εξηγεί και το γεγονός ότι υποστηρίχθηκαν κατά καιρούς και υποστηρίζονται και σήμερα απόψεις που θέλουν τη δημοκρατική αρχή να μπορεί να υπάρξει και μάλιστα με άμεσο, δηλαδή «γνησιότερο» τρόπο εκτός των θεσμικών συμφραζομένων του αντιπροσωπευτικού συστήματος. Αυτό, όμως, δεν ευσταθεί ιστορικά καθώς αυτό που διαμορφώνεται ως «δημοκρατία» τους τελευταίους τρεις αιώνες είναι η αντιπροσωπευτική δημοκρατία.

Αλλωστε, η αντιπροσωπευτική δημοκρατία και, πιο συγκεκριμένα, η σχέση πολιτικής αντιπροσώπευσης είναι, ταυτοχρόνως, ο πυρήνας και το πεδίο της ίδιας της πολιτικής, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή σε όλη τη διάρκεια αυτής της περιόδου. Αυτό που ονομάζεται πολιτική και μπορεί να οριστεί συμβατικά ως το σύνολο των λειτουργιών, των δράσεων, των ρόλων και των στάσεων που σχετίζονται με την οργάνωση και την άσκηση της εξουσίας, ταυτίζεται σε πολύ μεγάλο βαθμό με την εγκαθίδρυση, τη διεκδίκηση ή την επιβεβαίωση μιας σχέσης αντιπροσώπευσης ανάμεσα στην κοινωνία ή τον λαό ή το εκλογικό σώμα ή τον πληθυσμό και τα όργανα ή τα πρόσωπα που τον εκπροσωπούν πολιτικά.⁴ Ο καθένας από τους όρους αυτούς έχει σημασία ανάλογα με την εκδοχή που επιλέγει κανείς και την έμφαση που θέλει να δώσει στο ένα ή το άλλο στοιχείο: κοινωνιολογικό, πραγματολογικό, θεσμικό, κ.ο.κ.

2. Συνεχίζοντας τη σύνοψη αυτών των κοινοτοπιών, που είναι όμως πολύ κρίσιμες για την ιστορία και την κατάσταση των αντιπροσωπευτικών θεσμών, πρέπει να τονίσουμε ότι το θεσμικό κέλυφος της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας διαμορφώνεται με τη

3. Βλ. ενδεικτικά, R. Carré de Malberg, *Considérations théoriques sur la question de la combinaison du referendum avec le parlementarisme*, *Ann. de l'Inst. de droit public*, Παρίσι 1931, σ. 256 κ.ε.· G. Burdeau, *Traité de Science Politique*, VI, La Démocratie gouvernante: son assise sociale et sa philosophie politique, L.G.D.J., Παρίσι 1956· N. Bobbio, *Το μέλλον της δημοκρατίας*, ό.π., σ. 53 κ.ε.

4. Βλ. αντί άλλων, G. Sartori, «Representational Systems», *International Encyclopedia of the Social Sciences*, XIII, Νέα Υόρκη 1968, σ. 465 κ.ε.

σημερινή λίγο ή πολύ μορφή του μέσα από συγκλίνουσες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές διεργασίες που βασίζονται σε τρεις, κατά βάση αλληλένδετους, παράγοντες: την καθολική ψηφοφορία,⁵ το κομματικό φαινόμενο⁶ και τη μετάβαση από το κοινωνικά ομοιογενές στο κοινωνικά πλουραλιστικό κοινοβούλιο.⁷

Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία ολοκληρώνεται, με άλλα λόγια, θεσμικά όταν παύει να είναι μία αμιγώς και συμπαγώς αστική υπόθεση και γίνεται υπόθεση όλης της κοινωνίας με τις αντιθέσεις, τις ανισότητες και τις αντιφάσεις της. Όλα αυτά συντίθεται, όμως, συμβολικά στο επίπεδο του κοινοβουλίου που παύει να είναι το πολιτικό όργανο της αστικής τάξης απέναντι στη μοναρχική εξουσία και γίνεται ο τόπος στον οποίο απεικονίζεται συμβολικά, δηλαδή κατά τεκμήριο, δηλαδή πολιτικά, το σύνολο της κοινωνίας.

Τα κόμματα λειτουργούν στο πλαίσιο αυτό ως μετασχηματιστές του «κοινωνικού» σε «πολιτικό» μέσα από μία διεργασία «αφαίρεσης» των κοινωνικών χαρακτηριστικών κάθε υποκειμένου. Ο κάθε πολίτης μέσα από τον δίαυλο της ίσης και καθολικής ψήφου μετα-

5. Βλ. το κλασικό έργο του Ν.Ν. Saripolos, *La démocratie et l'élection proportionnelle. Etude historique, juridique et politique*, I, II, Arthur Rousseau, Παρίσι 1899. Ακόμη, Γ. Σωτηρέλης, *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα 1864-1909. Ιδεολογία και πράξη της καθολικής ψηφοφορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991.

6. Βλ. ενδεικτικά, τα κλασικά έργα των Μ. Ostrogorski, *La démocratie et l'organisation des partis politiques*, Calman-Levy, Παρίσι 1903· R. Michels, *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie*, Leipzig 1911 και στα ελληνικά: *Κοινωνιολογία των πολιτικών κομμάτων στη σύγχρονη δημοκρατία: Έρευνες γύρω από τις ολιγαρχικές τάσεις του ομαδικού βίου*, Αθήνα 1997· Μ. Duverger, *Les partis politiques*, Armand Colin, Παρίσι 1992 (πρώτη έκδοση 1951). Στα τρία αυτά έργα πρέπει να προστεθεί και το βασικό συλλογικό έργο που εκδόθηκε από τους J. Lapalombara - Μ. Weiner, *Political Parties and Political Development*, Princeton University Press, Princeton 1966 στο οποίο περιέχεται και η μελέτη του Ο. Kirchheimer, *The Transformation of the Western European Party System* που άνοιξε μια νέα φάση στην έρευνα γύρω από τους δομικούς και λειτουργικούς μετασχηματισμούς των κομμάτων κατά το δεύτερο ήμισυ του εικοστού αιώνα. Για τον τρέχοντα προβληματισμό, βλ. R. Katz - R. Mair (επιμ.), *How Parties Organize. Change and Adaptation in Party Organization in Western Democracies*, Sage, Λονδίνο 1994· L. Diamond - R. Gunter (επιμ.), *Political Parties and Democracy*, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη-Λονδίνο 2001· Ε. Melchionda (επιμ.), *Il destino dei partiti*, Ediesse, Ρώμη 1996· Ευ. Βενιζέλου, *Το «ανοιχτό» κόμμα*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001.

7. Βλ. Π. Κονδύλη, *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού. Από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από τον φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991, σ. 210 κ.ε.

τρέπεται σε κοινωνικά «ίσο» και «ελεύθερο» πολιτικό υποκείμενο, η βούληση του οποίου συντίθεται με τις άλλες προκειμένου να διαμορφωθεί μία γενική βούληση. Αυτές διαμορφώνονται σε πρώτο βαθμό στο επίπεδο του κόμματος και μέσω αυτού, σε δεύτερο δε βαθμό στο επίπεδο του κοινοβουλίου και μέσω αυτού ή στο επίπεδο της διαδικασίας εκλογής του αρχηγού της εκτελεστικής εξουσίας και μέσω αυτού.

3. Το γεγονός πως η θεσμική λογική του αντιπροσωπευτικού συστήματος βασίζεται σε αυτή την «αφαίρεση» των κοινωνικών χαρακτηριστικών αναδεικνύει και τη θεμελιώδη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία και τις διάφορες κορπορατίστικες αντιλήψεις που έχουν κατά καιρούς εκφραστεί και έχουν επηρεάσει ορισμένες στιγμές της ιστορικής εξέλιξης των σύγχρονων δημοκρατικών θεσμών ή τη συγκρότηση και τις αρμοδιότητες οργάνων όπως τα δεύτερα κοινοβουλευτικά σώματα (π.χ. η Γερουσία). Αυτό φαίνεται στις περιπτώσεις εκείνες στις οποίες προβλέπονταν διαδικασίες και κριτήρια επαγγελματικής εκπροσώπησης ή εκπροσώπησης μέσω συνδικαλιστικών ή άλλων κοινωνικών οργανώσεων.⁸

Αυτό είναι, με τη σειρά του, τελείως διαφορετικό από τη συγκρότηση και λειτουργία οργάνων που διευκολύνουν ή συστηματοποιούν τον κοινωνικό διάλογο και, ιδίως, τη συζήτηση μεταξύ των κοινωνικών εταίρων. Αυτό, όμως, γίνεται όχι για τη λήψη των τελικών πολιτικών αποφάσεων, αλλά για την επεξεργασία των θεμάτων σε ένα προγενέστερο στάδιο. Ακόμη και αυτό, πάντως, γίνεται στο επίπεδο των οργανώσεων «εθνικού» ή «τριτοβάθμιου» και όχι κλαδικού ή τοπικού ή επιχειρησιακού χαρακτήρα, ακριβώς για να εξασφαλίζεται η προσέγγιση των θεμάτων από την οπτική γωνία του «γενικού συμφέροντος».⁹

4. Στο υπόβαθρο όλων των θεωρητικών προσεγγίσεων για τη

8. Για την ιδέα του επαγγελματισμού κοινοβουλίου κατά τον Μεσοπόλεμο βλ. Αλ. Σβώλου, *Το νέον Σύνταγμα και οι βάσεις του πολιτεύματος*, Πυρσός, Αθήνα 1928, σ. 161 κ.ε.

9. Για την έννοια του «γενικού συμφέροντος» στο συνταγματικό δίκαιο, βλ. P. Häberle, *Öffentliches Interesse als juristisches Problem: eine Analyse von Gesetzgebung und Rechtsprechung*, Athenaum, Marburg 1990· Ευ. Βενιζέλου, *Το γενικό συμφέρον και οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1990. Για την εξέλιξη και τις διακυμάνσεις που ακολούθησε η ιδεολογία του γενικού συμφέροντος, βλ. F. Rangeon, *L'idéologie de l'intérêt général*, Economica, Παρίσι 1986.

φύση της εκλογικής διαδικασίας και για τις αρμοδιότητες του εκλογικού σώματος σε σχέση με την ανάδειξη του κοινοβουλίου ή και του αρχηγού της εκτελεστικής εξουσίας (εκλογή-αντιπροσωπείωση, εκλογή-απόφαση, κ.ο.κ.)¹⁰ καθώς και στο υπόβαθρο όλων των θεωρητικών αντιλήψεων για τη φύση της «εντολής» (επιτακτική ή ελεύθερη, κ.ο.κ.)¹¹ βρίσκεται ουσιαστικά το ζήτημα της νομιμοποίησης των οργάνων που ασκούν πολιτική εξουσία.¹² Η πολιτική, μάλιστα, εξουσία είναι ταυτισμένη με την κρατική εξουσία εφόσον πεδίο της πολιτικής θεωρείται το πεδίο του κράτους. Και μάλιστα, ενός κράτους το οποίο γίνεται αντιληπτό ως οντότητα διαφορετική από αυτή της κοινωνίας και της οικονομίας και όχι ως μια σύνθετη (πολιτική, οικονομική κοινωνική και ιδεολογική ταυτοχρόνως) σχέση, δηλαδή ως συμπίκνωση του συσχετισμού των κοινωνικών δυνάμεων.

Η νομιμοποίηση αυτή βασίζεται, όμως, στην παραδοχή ότι το κοινοβούλιο και, γενικότερα, τα όργανα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας που συγκροτούν το πολιτικό σύστημα, συμβολίζουν πολιτικά, δηλαδή αντιπροσωπεύουν, μια κοινωνική πραγματικότητα. Μια πραγματικότητα, βέβαια, πολύ πιο πολύπλοκη και με πολύ περισσότερες αποχρώσεις, η οποία αναγκαστικά απλουστεύεται, δηλαδή ανασυντίθεται στο πολιτικό επίπεδο. Από την άποψη αυτή, η «συμβολιστική» ικανότητα του αντιπροσωπευτικού συστήματος είναι η βάση της νομιμοποίησης του.

5. Υπάρχουν, βέβαια, οι γνωστοί και κλασικοί θεσμοί της άμεσης δημοκρατίας¹³ που αναπτύσσονται μέσα σε αυτό το ευρύτερο πλαίσιο, όπως το δημοψήφισμα¹⁴ (που προκηρύσσεται με κυβερνη-

10. Βλ. N. Saripolos, *La démocratie*, II, ό.π., σ. 67 κ.ε. Βλ. και Κ. Χρυσόγονου, *Εκλογικό σύστημα και Σύνταγμα*, Α. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1996, σ. 161 κ.ε., σ. 217 κ.ε.

11. Βλ. ενδεικτικά, Δ. Τσάτσου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, τόμ. Β', *Οργάνωση και λειτουργία της Πολιτείας*, Α. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1992, σ. 86 κ.ε.

12. Βλ. την κλασική ανάλυση του Αρ. Μάνεση, *Συνταγματικό Δίκαιο*, I, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 77 κ.ε.

13. Για τους θεσμούς της άμεσης δημοκρατίας, βλ. αντί άλλων Ευ. Βενιζέλου, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, ό.π., σ. 264 κ.ε.

14. Βλ. ενδεικτικά, M. Guillaume-Hofnung, *Le référendum*, PUF, Παρίσι 1987· J. M. Denquin, *Référendum et plébiscite*, L.G.D.J., Παρίσι 1976· D. Butler - A. Ranney, *Referendums. A Comparative Study of Practice and Theory*, American Enterprise Institute, Ουάσινγκτον 1978· Α. Δημητρόπουλου, *Το δημοψήφισμα*, Α. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1997.

τική, κοινοβουλευτική ή λαϊκή πρωτοβουλία ή με συνδρομή περισσότερων οργάνων και έχει συντακτικό, νομοθετικό ή γενικότερο πολιτικό χαρακτήρα, είτε είναι «αποφασιστικό» είτε απλώς συμβουλευτικό, είτε λειτουργεί κυρωτικά, είτε αναβλητικά ή με οποιονδήποτε άλλο τρόπο) ή η λαϊκή νομοθετική πρωτοβουλία (που με τη συλλογή ενός αριθμού υπογραφών πολιτών εισάγει ένα ζήτημα προς νομοθετική ρύθμιση είτε στο κοινοβούλιο είτε απευθείας στο εκλογικό σώμα με τη διαδικασία του δημοψηφίσματος)¹⁵ κ.ο.κ.

Οι θεσμοί, όμως, αυτοί λειτουργούν στο πλαίσιο ακριβώς του αντιπροσωπευτικού συστήματος και συνιστούν μικρές αποκλίσεις ή, μάλλον, προσθήκες και όχι ριζικές και συνολικές αμφισβητήσεις της πολιτικής και θεσμικής λογικής του. Από την άποψη αυτή, οι θεσμοί της άμεσης δημοκρατίας συνιστούν νομιμοποιητικά επιχειρήματα του ίδιου του αντιπροσωπευτικού συστήματος που ταυτίζεται με το δημοκρατικό κράτος δικαίου, καθώς το ένα δεν υπάρχει ιστορικά χωρίς το άλλο. Αυτό δεν είναι, όμως, παρά ένα θεσμικό τεκμήριο που μπορεί ανά πάσα στιγμή να ανατραπεί μέσα από την αντίδραση της ειδικής, της τοπικής ή της γενικής κοινής γνώμης και, τελικώς, εκλογικά.

Ήδη στο σημείο αυτό συμπλέκονται στοιχεία και κριτήρια αφενός μεν θεσμικώς τυποποιημένα (όπως η εκλογική δοκιμασία όλων των πολιτικών αποφάσεων), αφετέρου δε άτυπα και διάχυτα (όπως η στάση της λεγόμενης κοινής γνώμης), τα οποία όμως είναι πανταχού παρόντα και εξαιρετικά κρίσιμα για τη διαμόρφωση των πολιτικών στάσεων και των πολιτικών αποφάσεων.

Από την άποψη αυτή η διαδικασία της «αφαίρεσης» των συγκεκριμένων και εξατομικευμένων κοινωνικών χαρακτηριστικών και της πολιτικής σύνθεσης είναι προφανές ότι βρίσκεται σε διαρκή αμφισβήτηση μέσα από την επίκληση άλλων τεκμηρίων που αντιτίθενται στο θεσμικό αυτό τεκμήριο του αντιπροσωπευτικού συστήματος. Οι έννοιες της λαϊκής βούλησης, της εντολής, του εκλογικού σώματος ή του «γενικού συμφέροντος» είναι απελπιστικά αόριστες σε σύγκριση με το τεράστιο πλήθος των επιμέρους συνδικαλιστικών, επαγγελματικών, τοπικών ή μονοθεματικών προσεγγίσεων που μπορεί να συγκροτούνται και σε τελείως τυχαία ή συγκυριακή βάση.

15. Για τον θεσμό της λαϊκής νομοθετικής πρωτοβουλίας, βλ. από την ελληνική βιβλιογραφία, Α. Δημητρώπουλου, *Το δημοψήφισμα*, ό.π., σημ. 14, σ. 11 κ.ε.

Β. ΟΙ ΜΕΤΑΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΕΣ ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΥΤΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

1. Εδώ εντοπίζεται, κατά τη γνώμη μου, και η καθοριστική διαφορά που υπάρχει ανάμεσα σε προηγούμενες θεσμικές και λειτουργικές κρίσεις της αντιπροσωπευτικής δημοκρατία και την τρέχουσα «μεταβιομηχανική» κρίση της, που συμπίπτει με την ανάδειξη της λεγόμενης ψηφιακής οικονομίας και της κοινωνίας της πληροφορίας.

Η μεσοπολεμική –για παράδειγμα– κρίση του κοινοβουλευτισμού¹⁶ ήταν μία κρίση πολιτικής αποτελεσματικότητας των αντιπροσωπευτικών θεσμών, που πολλοί τότε πίστευαν (και επέβαλαν την πίστη τους αυτή) ότι θα ξεπεραστεί μέσα από την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας.¹⁷

Μεταπολεμικά, η ροπή αυτή συνεχίστηκε, κυρίως μέσα από την εγκαθίδρυση παράλληλων και σχεδόν ισότιμων διαδικασιών πολιτικής νομιμοποίησης τόσο των κοινοβουλίων όσο και των κορυφαίων οργάνων της εκτελεστικής εξουσίας, μέχρι του σημείου να επικρατήσουν οι δεύτερες. Η πρωθυπουργοκεντρική εκδοχή του κοινοβουλευτικού συστήματος, το ημipροεδρικό σύστημα διακυβέρνησης και η αντοχή του προεδρικού συστήματος είναι τρεις όψεις του ίδιου νομίσματος, της ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας.¹⁸

16. Βλ. από τη βιβλιογραφία της εποχής εκείνης, J. Barthélemy, «La crise de la démocratie représentative», στο *Revue du Droit public*, 1928, σ. 584 κ.ε.· A.L. Lowell, *La crise des gouvernements représentatifs et parlementaire dans les démocraties modernes*, στο *Revue du Droit public*, 1928, σ. 571 κ.ε.· B. Mirkine-Guetzévich, *Le problème de la rationalisation du pouvoir dans les constitutions de l'Europe d'après-guerre*, στο *Revue du Droit public*, 1928, σ. 5 κ.ε.· G. Burdeau, *Le régime parlementaire dans les constitutions européennes d'après-guerre*, Παρίσι 1933.

17. Βλ. B. Mirkine-Guetzévich, «Le renforcement de l'Exécutif et le régime parlementaire», στο *Revue du Droit public*, 1930, σ. 490 κ.ε.· E. Giraud, *La crise de la démocratie et le renforcement du pouvoir exécutif*, Παρίσι 1938· R. Capitant, *La réforme du parlementarisme*, Sirey, Παρίσι 1934.

18. Η μετάβαση από την IV στην V γαλλική δημοκρατία εκφράζει χαρακτηριστικά την τάση αυτή. Βλ. P. Avril, *Le régime politique de la Ve République*, L.G.D.J., Παρίσι 41979. Στο πλαίσιο του κοινοβουλευτικού, συστήματος διακυβέρνησης, το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα του *parlementarisme rationalisé* αποτελεί ο Θεμελιώδης Νόμος της Βόννης του 1949. Βλ. Th. Ellwein, *Das Regierungssystem der Bundesrepublik Deutschland*, Opladen, Verlag Westdeutscher, 31977. Μοναδική εξαίρεση στην τάση αυτή αποτελεί το ιταλικό Σύνταγμα του 1948, στο οποίο κυριαρχεί η δυσπιστία απέναντι στην ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας. Όλες οι προτάσεις συνταγματικής μεταρρύθμισης στην Ιταλία –οι οποίες τελικά δεν ευοδώθηκαν– επιδίωκαν την ενίσχυση της σταθερότητας και της αποτελεσματικότητας της

Όλα, όμως, αυτά τα προβλήματα ήταν προβλήματα ενδοπολιτικά ή ενδοθεσμικά, θα έλεγα ακόμη και ενδοκρατικά (στο πλαίσιο μίας θεσμικής ή μηχανιστικής θεώρησης του κρατικού φαινομένου). Το πρόβλημα της μεταβιομηχανικής κρίσης του αντιπροσωπευτικού συστήματος έγκειται στην αμφισβήτηση των ιδίων των θεμελίων του, δηλαδή της ικανότητάς του να λειτουργεί ως ο βασικός και πλέον έγκυρος τόπος πάνω στον οποίο συντίθεται πολιτικά, δηλαδή συμβολίζεται, η κοινωνία στο σύνολό της.

Η «συμβολική» αυτή λειτουργία, που προ πολλού πλέον δεν ασκείται μόνον από το κοινοβούλιο αλλά από το σύνολο των πολιτικών θεσμών και κατεξοχήν από την κορυφή της εκτελεστικής εξουσίας, έχει φυσικά παύσει να είναι μονοπώλιο του πολιτικού συστήματος. Αναπτύχθηκαν –όπως θα δούμε– πολλά παράλληλα συστήματα συμβολικής σύνθεσης και άρα αντιπροσώπευσης της κοινωνίας, που λειτουργούν με οξύ τρόπο ανταγωνιστικά προς το δημοκρατικό πολιτικό σύστημα. Τα ανταγωνιστικά αυτά συστήματα συνδέονται κυρίως με την οικονομική και επικοινωνιακή ισχύ, αλλά και με τα μονοθεματικά ενδιαφέροντα και τις οργανώσεις της λεγόμενης «κοινωνίας των πολιτών», στο μέτρο που αυτές διεκδικούν έναν τέτοιο ρόλο – και αυτό συμβαίνει συχνά.¹⁹

2. Το ιστορικά παράδοξο είναι πως, όλα αυτά που συνθέτουν μία εικόνα βαθιάς κρίσης της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, αποκτούν την πλήρη τους μορφή, ενώ έχει επέλθει η δικαίωση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας σε σχέση με τις κύριες ιστορικές

κυβέρνησης. Βλ. C. Fusaro, «Forma di governo e leadership: l'ipotesi del governo di legislatura con premier elettivo», σε G. Bettin (επιμ.), *Politica e società. Studi in onore di Luciano Cavalli*, CEDAM, Πάδοβα 1997, σ. 551 κ.ε.

19. Για την ιστορία της έννοιας της «κοινωνίας των πολιτών», βλ. N. Bobbio, «La società civile», στο N. Bobbio, *Stato, governo, società. Per una teoria generale della politica*, Einaudi, Τορίνο 1985, σ. 23 κ.ε. Για τη σημερινή συζήτηση, βλ. μεταξύ άλλων, J.L. Cohen - A. Arato, *Civil Society and political Theory*, MIT Press, Cambridge 1992· M. Walzer, «The Idea of Civil Society. A Path to Social Reconstruction», στο *Dissent*, άνοιξη 1991· E. Gellner, *Η κοινωνία πολιτών και οι αντίπαλοί της. Συνθήκες ελευθερίας*, Παπαζήσης, Αθήνα 1996· L.M. Salamon - H.K. Anheier, «Le secteur de la société civile, une nouvelle force sociale», στο *Revue du MAUSS*, τχ. 11, 1998, σ. 99 κ.ε.· A. Giddens, «Η μετα-παραδοσιακή κοινωνία των πολιτών», *Κοινωνία Πολιτών*, τχ. 1/1998, σ. 53 κ.ε. Βλ. και Ευ. Βενιζέλου, «Οι περιπέτειες της κοινωνίας των πολιτών», στο *Κοινωνία Πολιτών*, τχ. 5, 2000, σ. 1 κ.ε.· Αντ. Μακρυδημήτρη, *Κράτος και κοινωνία των πολιτών*, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, Αθήνα 2002, σ. 47 κ.ε.

της αμφισβητήσεις. Κανένα ιστορικό επεισόδιο άμεσης δημοκρατίας δεν είχε αντοχή και διάρκεια και, άρα, δεν μπορεί να αμφισβητήσει τη θεσμική και λειτουργική ποιότητα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας που συνυφάνθηκε με τις πολιτικά φιλελεύθερες εγγυήσεις του κράτους δικαίου αλλά και με τις κοινωνικά ευαίσθητες εγγυήσεις του κράτους πρόνοιας.

Από την παρισινή Κομμούνα και τη «δημοκρατία των συμβουλίων» μέχρι τη σκληρή και μακρά σοβιετική εμπειρία, όλες οι άλλες εκδοχές περί δημοκρατίας, που επιχείρησαν να μειώσουν την αξία της λεγόμενης «τυπικής» αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και του κράτους δικαίου, κατέρρευσαν παταγωδώς και με τεράστιες πολιτιστικές, κοινωνικές και οικονομικές συνέπειες.²⁰

Η αμφισβήτηση, συνεπώς, του συστήματος και η κρίση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας δεν προέρχεται από τα ιστορικά αντίπαλα ή διαφορετικά σχήματα, αλλά από τους ίδιους τους κόλπους της. Η θεσμική μήτρα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και του πολιτικού και οικονομικού φιλελευθερισμού είναι αυτή που τροφοδοτεί όλα τα άλλα συστήματα συμβολικής σύνθεσης και, άρα, αντιπροσώπευσης της κοινωνίας. Πρόκειται, επομένως, για μία εγγενή αντίφαση, που θέτει σε δοκιμασία την αντοχή της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας μέσα στις συνθήκες της μεταβιομηχανικής ή ψηφιακής εποχής.

3. Πράγματι, στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, συνυπάρχουν πολλές και αντιφατικές εξελίξεις που, άλλοτε, θέτουν υπό σκληρή δοκιμασία τη θεσμική αντοχή και την πολιτική αξιοπιστία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και, άλλοτε, επιβεβαιώνουν την ιστορική της σημασία ως αναπόσπαστου συστατικού του σύγχρονου συνταγματικού κράτους που είναι, πρώτον, δημοκρατικό, δεύτερον, πολιτικά φιλελεύθερο, πλουραλιστικό και δικαιοκρατούμενο και, τρίτον, κοινωνικό.

Στη δεύτερη κατηγορία εξελίξεων καταλυτική θέση κατέχει, βέβαια, η πτώση του «υπαρχτού» σοσιαλισμού. Στην πρώτη κατηγορία την κεντρική θέση κατέχει το νέο τοπίο του διεθνούς συστήματος επικοινωνίας και ενημέρωσης: αφενός μεν το *μαζικό τηλεοπτικό μοντέλο* όπου κυριαρχεί το δελτίο ειδήσεων κοινής λήψης που διεκδικεί υψηλή τηλεθέαση και συνοδεύεται από άλλες εκπο-

20. Βλ. N. Bobbio, *Το μέλλον της δημοκρατίας*, ό.π., σ. 53 κ.ε.: G. Haarscher - M. Telo (επιμ.), *Μετά τον κομμουνισμό*, Αθήνα 1997.

μπές λόγου της ίδιας αντίληψης²¹ – αφετέρου δε το διαδίκτυο ως νέο είδος δημόσιου χώρου που διασφαλίζει στον χρήστη τα ατομικά του χαρακτηριστικά ως προς τις προτιμήσεις και ως προς τη διαχείριση του χρόνου, αποκτά όμως εξίσου εύκολα «μαζικά» χαρακτηριστικά γύρω από θέματα επικαιρικού ενδιαφέροντος και όχι μόνο.²²

Τα δύο αυτά στοιχεία συνυπάρχουν και θα συνυπάρχουν επί πολύ, έχουν δε ως κοινό τους σημείο τον τρόπο με τον οποίο συγκροτείται η δημόσια σφαίρα: το κοινοβούλιο είναι ο θεσμικός-συμβολικός τόπος πολιτικής σύνθεσης της κοινωνίας. Αυτή, όμως, η βασική πολιτική και νομομοποιητική του λειτουργία είναι πολύ αδύναμη, γιατί ο βαθμός εικονικής συμμετοχής που διασφαλίζει στον πολίτη είναι από ελάχιστος έως μηδενικός. Ως θέμα, το κοινοβούλιο χωράει μπροστά στο σύνολο των θεμάτων ενός μέσου καθημερινού τηλεοπτικού δελτίου ειδήσεων. «Όλα» όσα συμβαίνουν στον κόσμο και στη χώρα στο αστυνομικό, δικαστικό, οικονομικό, αθλητικό, πολιτιστικό, πολιτικό γίνεσθαι αλλά και στην ιδιωτική ζωή κάποιων άλλοτε διάσημων και άλλοτε άσημων ατόμων, είναι παρόντα στην οθόνη. Ο παθητικός θεατής «πληροφορείται», μετέχει, ταυτίζεται, κρίνει και πάντως εντάσσεται σε έναν ενιαίο δημόσιο χώρο ο οποίος δεν είναι πραγματικός, δεν εικονοποιεί τις αναλογίες του πραγματικού κόσμου, αλλά τον υποκαθιστά και, εντέλει, τον διαμορφώνει. Διαμορφώνει σε μεγάλο βαθμό την αισθητική, την ιδεολογία, το γούστο, την νοοτροπία, την προτίμηση, την επιλογή.²³

Τώρα, βέβαια, όλα τα δεδομένα πρέπει να εκτιμηθούν σε σχέση με το διαδίκτυο στο οποίο συνυπάρχουν πολλές λειτουργίες και πολλές δυνατότητες. Το διαδίκτυο είναι, άλλωστε, μία τεχνολογική και πληροφοριακή βάση που προσφέρεται σε πάμπολλες και αντιφατικές χρήσεις. Από την άποψη αυτή είναι πολιτικά και αισθη-

21. Βλ. επιλεκτικά από τη σχετική τεράστια βιβλιογραφία, Μ. McCombs - Ε. Einsiedel - D. Weaver, *Τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και η διαμόρφωση της κοινής γνώμης*, Καστανιώτης, Αθήνα 1996· Ι. Ramonet, *Η τυραννία των Μ.Μ.Ε.*, Πόλις, Αθήνα 1999· Ρ. Bourdieu, *Για την τηλεόραση*, Πατάκης, Αθήνα 2001· C. Popper - G. Condry, *Τηλεόραση: κίνδυνος για τη δημοκρατία*, Νέα Σύνορα-Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 2000· Ν. Postman, *Διασκέδαση μέχρι θανάτου. Ο δημόσιος λόγος στην εποχή του θεάματος*, Δρομέας, Αθήνα 1998.

22. Βλ. Α. Baldassarre, *Globalizzazione contro democrazia*, Laterza, Ρώμη-Μπάρι 2002, σ. 9 κ.ε. και passim.

23. Βλ. Ρ. Bourdieu, *Για την τηλεόραση*, ό.π.

τικά ουδέτερο. Οι θεματολογικές επιλογές, οι επιλογές ως προς το βάθος ή το πλάτος της προσέγγισης των θεμάτων και οι διακανονισμοί που μπορούν να γίνουν ως προς την οικονομία του χρόνου είναι άπειροι. Από πλευράς ειδησεογραφικής ενημέρωσης, όμως, προς το παρόν τουλάχιστον, κυριαρχεί η θεματολογία είτε του έντυπου είτε του ηλεκτρονικού Τύπου και ο χρήστης κάνει τις επιλογές του σε όποιο πλάτος και βάθος επιθυμεί. Το ίδιο, άλλωστε, συμβαίνει και με τον τηλεθεατή που, αν θέλει, μπορεί να είναι και επιμελής αναγνώστης εφημερίδων και περιοδικών και να ερευνήσει κάποια θέματα σε βάθος ανεξάρτητα από τον ρυθμό της καθημερινής ροής των ειδήσεων.

Το σημαντικό για τη λειτουργία και την αξιοπιστία των θεσμών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας είναι ότι τα δελτία ειδήσεων των μεγάλων τηλεοπτικών προγραμμάτων και, υπό ορισμένες εκδοχές του, το διαδίκτυο επιδιώκουν να λειτουργούν ως οι *νέοι συμβολικοί τόποι σύνθεσης της κοινωνίας*. Η «στιγμιαία δημοκρατία» του δελτίου ειδήσεων ή της άμεσης πληροφόρησης μέσα από το διαδίκτυο έχει ένα συχνά ακαταμάχητο πλεονέκτημα: η *αμεσότητα* της είδησης ή η «ειδικότητα» αυτού που εκφράζει τη γνώμη του είναι στοιχεία πολύ πιο ισχυρά από τη λειτουργία του κοινοβουλίου ως forum.²⁴ Η λειτουργία αυτή επιτελείται αλλά με καθυστέρηση και με «πολιτικά» κριτήρια τα οποία συνοδεύονται, πολύ συχνά, από ένα τεκμήριο αναξιπιστίας, παρότι αυτά μόνον μπορεί να συνδιαμορφώσει ο πολίτης έστω με πολύ έμμεσο τρόπο.

4. Δίπλα στο σύστημα επικοινωνίας και ενημέρωσης αναπτύσσεται ένα άλλο κρίσιμο φαινόμενο που είναι, ούτως ή άλλως, συνυφασμένο με τον πολιτικό φιλελευθερισμό, την αντιπροσωπευτική δημοκρατία και την κοινωνία των πολιτών: πρόκειται για τον πολλαπλασιασμό και την εντατικοποίηση της δράσης των λεγόμενων *μη κυβερνητικών οργανώσεων*, δηλαδή των ποικίλων συσσωματώσεων για διάφορους σκοπούς –εν προκειμένω μη κερδοσκοπικούς– μέσα στην κοινωνία. Αυτή όλη η δραστηριότητα στον χώρο της λεγόμενης κοινωνίας των πολιτών θέτει πολύ συχνά σε αμφισβήτηση τους θεσμούς της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, γιατί αντιτάσσει στις «πολιτικές» σκοπιμότητες των κομμάτων και των κοινοβουλευτικών θεσμών, τα μονοθεματικά και ως τέ-

24. Βλ. Μ. McCombs - Ε. Einsiedel - D. Weaver, *Τα μέσα μαζικής ενημέρωσης*, ό.π., σ. 92 κ.ε.

τοια «γνήσια» και αδιαμφισβήτητα ενδιαφέροντα των διάφορων κοινωνικών οργανώσεων.²⁵

Το προβληματικό στοιχείο δεν είναι, φυσικά, ούτε το μονοθεματικό ενδιαφέρον (που μπορεί να είναι από συνδικαλιστικό και φιλοτελικό μέχρι οικολογικό ή «εθνοτοπικό») ούτε η αδιαμεσολάβηση, σε σχέση με τα κόμματα, λειτουργία των οργανώσεων αυτών. Το προβληματικό στοιχείο είναι η αμφισβήτηση – που εμφανίζεται ορισμένες φορές να υφέρπει – της αντιπροσωπευτικής ικανότητας και νομιμοποίησης των κοινοβουλευτικών θεσμών. Αυτή, φυσικά, είναι μία πολύ παλιά ιστορία σε σχέση με τις συνδικαλιστικές οργανώσεις και, ιδίως, τον κορπορατισμό που εμφανιζόταν ως πολύ πιο γνήσιος αγωγός εκπροσώπησης των κοινωνικών και επαγγελματικών συμφερόντων σε σχέση με τα κόμματα και το κοινοβουλευτικό σύστημα. Οι κορπορατιστικές, όμως, ή νεοκορπορατιστικές προσεγγίσεις και δραστηριότητες δεν υπήρξαν ιστορικά ευτυχείς για το δημοκρατικό πολίτευμα και το κράτος δικαίου, ακριβώς γιατί δεν μπόρεσαν ποτέ να συγκροτήσουν μία αντίληψη περί γενικού συμφέροντος και γιατί έθεσαν εν αμφιβόλω τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς και τις εγγυήσεις που τους συνοδεύουν και οι οποίες ιστορικά συνθέτουν το λεγόμενο συνταγματικό κράτος.²⁶

5. Το ιδεολογικό στοιχείο ίσως να είναι όμως ακόμη κρισιμότερο. Ο «πολιτικός άνθρωπος» δίνει τη θέση του στον «μονοθεματικό άνθρωπο» που ασχολείται με μία πολύ συχνά συμπαθητική, ενδιαφέροντα ή και καίρια δραστηριότητα, όπως ο κοινωνικός εθελοντισμός, η οικολογική δράση ή ο αθλητισμός. Πολύ συχνά, η μονοθεματική προσέγγιση οδηγεί σε μία πολιτική ενεργοποίηση, όταν όμως αυτή είναι μονομερής και μάλιστα επίμονα μονομερής, οδη-

25. Βλ. J. Louis-Laville - A. Caillé - P. Chanial - E. Dacheux - B. Eme - S. Latouche, *Association, démocratie et société civile*, La Découverte/M.A.U.S.S., Παρίσι 2001· P. Chanial, *Justice, don et association. La délicate essence de la démocratie*, La Découverte/M.A.U.S.S., Παρίσι 2001· X. Ανθόπουλου, *Εθελοντισμός, αλληλεγγύη και δημοκρατία*, Οξύ, Αθήνα 2000.

26. Για τις διάφορες εκδοχές του νέο-κορπορατισμού, βλ. A. Cawson (επιμ.), *Corporatism and political Theory*, Blackwell, Οξφόρδη 1986· W. Streeck - P.C. Schmitter (επιμ.), *Private Interest Government*, Sage, Λονδίνο-Beverly Hills 1985· I. Scholten (επιμ.), *Political Stability and Neo-Corporatism. Corporatism Integration and Societal Cleavages in Western Europe*, Sage, Λονδίνο-Beverly Hills 1987. Από την ελληνική βιβλιογραφία, βλ. Γ. Μαυρογορδάτου, *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη. Οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σημερινή Ελλάδα*, Οδυσσέας, Αθήνα 2^η 1998.

γεί σε προβληματικές πολιτικές ανισομέρειες.²⁷ Το φαινόμενο αυτό είναι διαφορετικό από την πολιτική προσέγγιση που κάνουν κόμματα με σαφή –κατά την εξαγγελία τους– ταξικά ή κοινωνικά χαρακτηριστικά, μέσα όμως στη λογική, το θεσμικό κέλυφος και τις βασικές πολιτειολογικές παραδοχές της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Άλλωστε, όσες φορές αυτή δεν λειτουργήσει, οδήγησε σε αυταρχικά ή και ολοκληρωτικά καθεστώτα.²⁸

Στη σημερινή εποχή το ζήτημα έγκειται, κατά τη γνώμη μου, στο γεγονός πως ως πολιτικά αξιόπιστο εμφανίζεται οτιδήποτε δεν συνδέεται επισήμως και ευθέως με την λειτουργία των θεσμών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και, ιδίως, με τα κόμματα και το κοινοβούλιο, με αυτό δηλαδή που λέγεται «πολιτική» με τη συμβατική έννοια του όρου.

Ως πολιτικά αξιόπιστο προβάλει το μη ελεγχόμενο δημοκρατικά, ίσως ακόμη-ακόμη και το μη αιρετό σε κεντρικό επίπεδο. Η επιχειρηματική ικανότητα, το καλλιτεχνικό ταλέντο, η μεγάλη δημοσιότητα, η επιστημονική γνώση, η αθλητική επιτυχία εμφανίζονται ως στοιχεία πολύ πιο αξιόπιστα σε σχέση με την πολιτική. Και σίγουρα είναι στοιχεία σοβαρά και άξια σεβασμού στο επίπεδό τους. Όλα, όμως, αυτά έχουν έναν κοινό παρονομαστή που είναι το στοιχείο της «φυσικής» υπεροχής κάποιων που είναι ευφρόνιστοι, ικανότεροι, δυνατότεροι, ταχύτεροι ή κάτοχοι άλλων εξίσου σημαντικών χαρισμάτων. Η δημοκρατία, όμως, ως ιδεολογική σύλληψη, ως πολιτική διεκδίκηση και ως θεσμική κατάρτιση είναι το ακριβώς αντίθετο αυτού του πράγματος. Είναι η υπεροχή –έστω συμβολική και αφαιρετική, αλλά πάντως η υπεροχή– της ισότητας και της ελευθερίας των πολιτών που μέσα από τον μηχανισμό της καθολικής, ίσης και ελεύθερης ψήφου συγκροτούνται, οργανωτικά και αποφασίζουν πολιτικά.

Όλος ο πολιτισμός άλλωστε, συμπεριλαμβανομένου και του θεσμικού πολιτισμού, είναι μία μακρά και συνεχής προσπάθεια ελέγχου και ένταξης της «φυσικής υπεροχής» μέσα σε ένα δημοκρατικό πλαίσιο.²⁹

27. Βλ. Ευ. Βενιζέλου, «Οι περιπέτειες της κοινωνίας των πολιτών», *ό.π.*

28. Βλ. N. Bobbio, *Για ποιον σοσιαλισμό*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 89 κ.ε., σ. 123 κ.ε.

29. S. Freud, *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, Επίκουρος, Αθήνα 1994.

Γ. Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΤΟΥ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟΥ ΕΙΝΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΗ Ή ΕΙΚΟΝΙΚΗ;

1. Η μεγαλύτερη, βέβαια, αμφισβήτηση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας προέρχεται από την ίδια την εξέλιξη της τεχνολογίας. Αυτό οφείλεται στο γεγονός πως στον θεωρητικό και θεσμικό πυρήνα του αντιπροσωπευτικού συστήματος βρίσκεται μία «τεχνική» δυσκολία: η πρακτική αδυναμία διαρκούς και πλήρους λειτουργίας της άμεσης δημοκρατίας στο επίπεδο του κράτους-έθνους και, πολύ περισσότερο, στο επίπεδο ευρύτερων οργανισμών περιφερειακού και διεθνούς χαρακτήρα.

Βέβαια, επίκληση αυτής της «τεχνικής» δυσκολίας γίνεται όταν η αντιπροσωπευτική δημοκρατία αντιπαράτίθεται προς μορφές άμεσης δημοκρατίας της περιόδου της πόλης-κράτους. Πρόκειται, επομένως, για θεσμικές συγκρίσεις βασισμένες σε ιστορικούς αναχρονισμούς καθώς η αντιπροσωπευτική δημοκρατία στην εξελιγμένη μορφή οργάνωσης του κράτους-έθνους, όπως αυτό διαμορφώνεται από το 17ο έως τον 20ό αιώνα, θεωρητική μόνο σχέση, οφειλόμενη στην ανάγκη τυπολογικών ισορροπιών, έχει με την πόλη-κράτος της κλασικής εποχής: η αντιπροσωπευτική δημοκρατία δεν διαμορφώνεται σε σχέση με την άμεση δημοκρατία της αθηναϊκής εκκλησίας του δήμου, αλλά σε σχέση με το μοναρχικό απολυταρχικό κράτος.³⁰ Το κοινοβούλιο δεν συγκροτείται, συνεπώς, ως συμβολικό υποκατάστατο της εκκλησίας του δήμου, αλλά, αρχικά, ως συλλογικός εκπρόσωπος της αστικής τάξης που διεκδικεί την πολιτική της χειραφέτηση και συμμετοχή σε σχέση με τη μοναρχική εξουσία. Η μετεξέλιξη του κοινοβουλίου από ταξικά συμπαγή θεσμό ή από θεσμό με έντονα κορποκρατίστικα χαρακτηριστικά σε κοινό θεσμικό πεδίο, δηλαδή κοινό συμβολικό τόπο όλων των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων, οδηγεί στη σύγχρονη αντιπροσωπευτική δημοκρατία μέσα στα θεσμικά συμφραζόμενα του πολιτικού φιλελευθερισμού, δηλαδή του κράτους δικαίου, και πάνω στην οικονομική βάση της ελεύθερης αγοράς, της συσσώρευσης του κεφαλαίου και της μετάβασης από τον εμπορικό στον βιομηχανικό καπιταλισμό.³¹

30. Βλ. N. Bobbio, *Liberalismo e democrazia*, Franco Angeli, Μιλάνο 1985, σ. 22 κ.ε.

31. Για τη μετάβαση από τον μεσαιωνικό «κοινοβουλευτισμό» στο σύγχρονο κοινοβουλευτισμό βλ. το κλασικό έργο του Ch.H. McIlwain, *Constitutionalism: Ancient and Modern*, Νέα Υόρκη 1947, σ. 93 κ.ε.

2. Η είσοδος στην εποχή της κοινωνίας της πληροφορίας και η εγκαθίδρυση του διαδικτύου, με ό,τι αυτό συνεπάγεται από πλευράς πληροφοριακών και τηλεπικοινωνιακών δυνατοτήτων, ανατρέπει το «τεχνικό» επιχείρημα που υπήρχε ως τώρα υπέρ της αντιπροσωπευτικής και κατά της άμεσης δημοκρατίας. Μια κοινωνία «δικτυωμένη» είναι μία κοινωνία που διαθέτει άλλες τεχνολογικές, τελικώς δε και πολιτικές, δυνατότητες άμεσης έκφρασης και συμμετοχής. Μια ψηφιακή κοινωνία και μια ψηφιακή οικονομία δεν καταργούν τις συμβατικές τους όψεις, αλλά ωθούν εκ των πραγμάτων προς μία ψηφιακή δημοκρατία. Ο καθένας, ως χρήστης του διαδικτύου, όπως παλιότερα ως χρήστης απλώς και μόνον του τηλεφώνου ή της τηλεόρασης, έχει πια άλλες δυνατότητες διασύνδεσης. Τώρα μπορεί να καταγράφει τη γνώμη του για το σύνολο των πολιτικών, κοινωνικών, οικονομικών, ηθικών, αισθητικών και άλλων θεμάτων σε κάθε δυνατή κλίμακα: από την τοπική και την περιφερειακή έως την εθνική, την ευρωπαϊκή, τη διεθνή.

Η μετάβαση από τις δειγματοληπτικές έρευνες της κοινής γνώμης που οδήγησαν στη «δημοκρατία των δημοσκοπήσεων»,³² στην καταγραφή της γνώμης του συνόλου της κοινωνίας, μπορεί να μετατρέψει την «κοινή γνώμη» από ασαφές και αόριστο μέγεθος σε θεσμικά υποστατό και απολύτως συγκεκριμένο σώμα πολιτών.³³ Αυτό δίνει, από μόνο του, άλλες διαστάσεις στα προβλήματα της απλούστευσης, της δημαγωγίας, της συνθηματολογικής προσέγγισης της πολιτικής, κ.ο.κ. που μπορεί τώρα να οξυνθούν σε καταλυτικό βαθμό.

Όλα αυτά είναι βέβαια παλιά και γνώριμα φαινόμενα. Υπό συνθήκες, όμως, ομαλής λειτουργίας των αντιπροσωπευτικών θεσμών οδηγούν σε ένα εκλογικό αποτέλεσμα και σε μία σύνθεση κοινο-

32. Βλ. St. Rodot, *Tecnopolitica. La democrazia e le nuove tecnologie della comunicazione*, Laterza, Ρώμη-Μπάρι 1997, σ. 54 κ.ε.· L.J. Martin (επιμ.), *Polling and the Democratic Consensus*, Sage, Beverly Hills 1984· D.W. Moore, *The Super Pollster. How they Measure and manipulate Public Opinion in America*, Four Walls Eight Windows, Νέα Υόρκη 1992· C. Sunstein, *Republic. Com*, Princeton University Press, Princeton-Οξφόρδη 2001. Βλ. και Γ. Μαυρή, «Δημοσκοπήσεις και πολιτικό σύστημα στην Ελλάδα», *Το Σύνταγμα*, Επιστημονικά Συνέδρια, Τα εικοσάχρονα του Συντάγματος 1975, Α. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1998, σ. 239 κ.ε.

33. Ο «πατήρ» των δημοσκοπήσεων George Gallup υποστήριξε ότι η πλειοψηφία της κοινής γνώμης και όχι η κοινοβουλευτική πλειοψηφία θα έπρεπε να θεωρείται ως «the ultimate tribunal» για τα πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα (βλ. St. Rodot, *Tecnopolitica...*, ό.π., σ. 55).

βουλίου το οποίο στη συνέχεια λειτουργεί ως «αποσυμπιεστής»: συνθέτει πολιτικά όλες τις επιμέρους αντιφάσεις σε ένα συνολικό πολιτικό αποτέλεσμα το οποίο κρίνεται μεν καθημερινά, κατά καθοριστικό όμως τρόπο κρίνεται στις αρχές και στο τέλος κάθε περιόδου, κατά τη διεξαγωγή, δηλαδή, των γενικών βουλευτικών εκλογών ή των εκλογών για την ανάδειξη άλλων οργάνων (όπως ο αρχηγός του κράτους, οι αρχές της τοπικής αυτοδιοίκησης, κλπ.).

3. Το μείζον θεσμικό και πολιτικό ερώτημα της ψηφιακής εποχής είναι αν και πώς θα διατηρηθεί μια παρόμοια σύνθετη και συναιρετική πολιτική λειτουργία που δεν αποτρέπει ούτε υποτιμά την άμεση έκφραση της ατομικής γνώμης και της ατομικής θέσης για κάθε συγκεκριμένο ζήτημα σε όλα τα πιθανά επίπεδα, διασφαλίζει όμως, ταυτόχρονα, τη δυνατότητα σύνθεσης των θέσεων αυτών σε ένα ενιαίο και διαρθρωμένο πολιτικό πρόγραμμα που εφαρμόζεται σταδιακά και συνολικά και αξιολογείται πολιτικά τόσο καταρχάς όσο και εντέλει.

Αν αυτό δεν διασφαλίζεται, τότε η δημοκρατία, όπως προέκυψε τους τελευταίους τρεις αιώνες, τίθεται σε κίνδυνο. Η «ψηφιακή δημοκρατία»³⁴ μπορεί να είναι είτε μία εντυπωσιακή διεύρυνση της δημοκρατίας και του πεδίου της πολιτικής είτε μία τραγική και επικίνδυνη συρρίκνωση της δημοκρατίας και του πεδίου της πολιτικής μέσα από την ψευδαίσθηση της αποσπασματικής και επιμερισμένης συμμετοχής που θυσιάζει το πολιτικό ως συνολικό στο δήθεν άμεσο και ειδικό.

Αυτό, πιστεύω, ότι είναι το νέο μεγάλο πολιτικό και θεσμικό στοίχημα των κοινωνιών της ψηφιακής εποχής και αυτή είναι η νέα αποστολή και λειτουργία των αντιπροσωπευτικών θεσμών: δεν υπάρχουν για να υποκαθιστούν την άμεση πολιτική συμμετοχή, αλλά για να τη συνθέτουν προγραμματικά, έτσι ώστε να είναι πράγματι δεκτική ενός πολιτικού, δηλαδή δημοκρατικού, ελέγχου.

Αυτόν τον νέο θεσμικό διακανονισμό που επιβάλλει η ψηφιακή δημοκρατία θα κληθούν, τις επόμενες δεκαετίες, να τον κάνουν τα εθνικά συντάγματα και τα σχετικά διεθνή κείμενα συμπεριλαμβανομένου και του λεγόμενου Ευρωπαϊκού Συντάγματος. Και πρέπει να τον κάνουν με μεγάλη προσοχή και διορατικότητα, χωρίς να διολισθήσουν στη γοητεία ούτε των τεχνολογικών δυνατοτήτων

34. Για τις ευκαιρίες και τους κινδύνους της «ψηφιακής δημοκρατίας» βλ. St. Rodot, *Tecnopolitica...*, ό.π., σ. 27 κ.ε.

ούτε της άμεσης δημοκρατίας. Όλες οι τεχνικές και θεσμικές δυνατότητες πρέπει να γίνονται αποδεκτές και να αξιολογούνται, ταυτόχρονα όμως πρέπει να διασφαλίζεται η βασική δημοκρατική λειτουργία που είναι η λειτουργία του προγραμματικού λόγου και της συνολικής πολιτικής ευθύνης και αξιολόγησης.

Δ. Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΩΣ ΠΕΔΙΟ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΩΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΤΗΣ ΤΩΝ ΚΡΙΣΕΩΝ

1. Το ενδιαφέρον είναι ότι ενώ συζητάμε για την «ψηφιακή δημοκρατία» και για τη «δημοκρατία του διαδικτύου», το κρίσιμο πεδίο της πολιτικής τοποθετείται σε άκρως πραγματική και πραγματιστική βάση: *ο πραγματικός δημόσιος χώρος είναι ο χώρος των μεγάλων κινδύνων*, αυτών που αξιώνουν την ύπαρξη ενός όσο γίνεται πιο αποτελεσματικού μηχανισμού κοινωνικής αλληλεγγύης. Μεγάλος κίνδυνος είναι οι φυσικές καταστροφές, τα ατυχήματα, η απειλή της εγκληματικότητας, κ.ο.κ. Όλα βέβαια αυτά ανακαλούν στην επιφάνεια τις βασικές λειτουργίες του κράτους δικαίου (αρχή της νομιμότητας, κλπ.) και του κοινωνικού κράτους (λειτουργία των δημοσίων συστημάτων υγείας, πρόνοιας, κοινωνικής ασφάλισης, εκπαίδευσης, κλπ.) συμπεριλαμβανομένων, βέβαια, και των οικονομικών λειτουργιών του κράτους και των λειτουργιών του στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής και της άμυνας.

Ανακαλούν, δηλαδή, στην επιφάνεια το ζήτημα της κρατικής κυριαρχίας όχι ως νομικό ή συμβολικό ζήτημα εξωτερικής και εσωτερικής κυριαρχίας αλλά ως δοκιμασία της ικανότητας του κράτους να διαχειρίζεται κρίσεις.³⁵

Το κράτος γίνεται αντιληπτό και σήμερα ή, μάλλον, κυρίως σήμερα, ως διαχειριστής των κρίσεων, δηλαδή ως εγγυητής ασφάλειας. Η ασφάλεια αυτή καταλαμβάνει όλο το φάσμα: από την προστασία της ζωής και της παρουσίας απέναντι στο έγκλημα, απέναντι στην πυρκαγιά, απέναντι στον σεισμό ή σε οποιαδήποτε άλλη ανθρώπινη ή φυσική απειλή, μέχρι την ομαλή λειτουργία της αγοράς υπό όλες τις τις εκδοχές: ομαλό και πλήρη εφοδιασμό με αγα-

35. Για τον πολλαπλασιασμό των κοινωνικών, πολιτικών, οικολογικών και ατομικών διακινδυνεύσεων στη σύγχρονη εποχή βλ. U. Beck, *The Risk society. Towards a new modernity*, Λονδίνο 1992· U. Beck, *Τι είναι παγκοσμιοποίηση*, Κατάνιωτης, Αθήνα 2000.

θά, έλεγχο ποιότητας και υγιεινής των τροφίμων, τιμές και επάρκεια ενεργειακών πόρων, λειτουργία των αγορών χρήματος και κεφαλαίων.

Οι κρίσεις μπορεί, συνεπώς, να είναι από κρίσεις στις εξωτερικές σχέσεις της χώρας μέχρι κρίσεις στο χρηματιστήριο και όλες καλείται, εντέλει, να τις διαχειριστεί το κράτος. Καθίστανται, δηλαδή, εξόχως πολιτικά ζητήματα. Αυτά όμως τα ζητήματα μπορούν να αφορούν, πολύ συχνά, χώρους από τους οποίους πολλοί αξιώνουν επιτακτικά την απόσυρση του κράτους, την απελευθέρωση των αντίστοιχων αγορών, την πλήρη ιδιωτικοποίηση των οικονομικών υποκειμένων που παίζουν σημαντικό ρόλο, στο πεδίο, για παράδειγμα, της ενέργειας, των τηλεπικοινωνιών, των τραπεζικών ή χρηματοοικονομικών υπηρεσιών, της ασφάλισης, κ.ο.κ.

2. Το κράτος που ορίζεται έτσι ως διαχειριστής των μεγάλων κρίσεων δεν παύει να είναι ταυτοχρόνως η μείζων κοινωνική σχέση και ο μείζων θεσμικός και πραγματικός μηχανισμός. Το κράτος λειτουργεί, υπό την έννοια αυτή, «συγκεφαλαιωτικά». Καλύπτει το σύνολο των κοινωνικών και οικονομικών λειτουργιών. Καθετί που συμβαίνει. Ακόμη και τις ανεπάρκειες της περιφερειακής και της διεθνούς οργάνωσης τις αναδέχεται, κατά τον τρόπο αυτό, το κράτος με τα χαρακτηριστικά και το μέγεθος του γνωστού εθνικού κράτους, το οποίο λειτουργεί ως η πλέον κρίσιμη βαθμίδα για τη διαχείριση των κρίσεων παρά τη διάχυση και την απεριορίστη επέκταση του φαινομένου της λεγόμενης παγκοσμιοποίησης.

Το προνομιακό αντικείμενο της νέας πολιτικής ή, μάλλον, της πολιτικής στη νέα, ψηφιακή εποχή είναι, συνεπώς, κατά βάθος, αυτό που ήταν πάντα: το ζήτημα της κυριαρχίας, μόνο που αυτή νοείται πλέον ως έλεγχος και διαχείριση των κρίσεων, με την πρακτική, όπως είδαμε, έννοια του όρου, δηλαδή των φυσικών καταστροφών, των διαταράξεων της δημόσια τάξης, των μεγάλων ατυχημάτων, κ.ο.κ. Κρίσεις βέβαια, υπό την έννοια με την οποία χρησιμοποιούμε εδώ τον όρο, είναι και οι οικονομικές κρίσεις, οι κρίσεις της αγοράς χρήματος και κεφαλαίων, οι κρίσεις στην αγορά εργασίας με διόγκωση της ανεργίας, η δημοσιονομική κρίση του κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος και, γενικότερα, του κοινωνικού κράτους, κ.ο.κ.

Οι κρίσεις δεν νοούνται, επομένως, ως έκτακτες περιστάσεις, ούτε ως κατάσταση ανάγκης, όπως δηλαδή θα τις αντιλαμβανόταν η συνταγματική και πολιτειολογική θεωρία του Μεσοπολέμου

συνδέοντάς τες με τη λειτουργία των πολιτικών θεσμών, της δημοκρατίας και των εγγυήσεων του κράτους δικαίου. *Τώρα οι κρίσεις είναι στοιχείο της καθημερινότητας*. Κρίσεις είναι, βέβαια, πρωτίστως και οι θεσμικές κρίσεις. Αυτές που αφορούν το αμιγώς πολιτικό επίπεδο, τη συγκρότηση και τη λειτουργία των συνταγματικών θεσμών συμπεριλαμβανομένων των κοιμμάτων, του κοιμματικού συστήματος, του συστήματος ενημέρωσης και της δικαστικής εξουσίας. Όμως, και αυτές νοούνται πλέον σε πολλές δυτικές ή δυτικοτρόπες χώρες ως κρίσεις αξιοπιστίας και αποτελεσματικότητας και όχι ως κρίσεις «υπαρξιακές», που μπορεί να οδηγήσουν στην κατάλυψη ή τη διακοπή της λειτουργίας των πολιτικών θεσμών.

Σε όλα αυτά τα θέματα το επίπεδο του εθνικού κράτους εξακολουθεί να είναι σε μεγάλο βαθμό (όχι πάντοτε τον ίδιο) κρίσιμο. Μπορεί αυτό να ισχύει λιγότερο για τις νομισματικές ή χρηματιστηριακές κρίσεις και περισσότερο για τα εισοδήματα και την αγορά εργασίας, αλλά πάντως ισχύει. *Το κριτήριο, συνεπώς, της διαχείρισης των κρίσεων λειτουργεί ουσιαστικά για τον προσδιορισμό της σημασίας που έχει το εθνικό, το περιφερειακό και το διεθνές επίπεδο*.

Ίσως, άλλωστε, αυτός να είναι και ο καλύτερος τρόπος για να γίνει αντιληπτή η αρχή της επικουρικότητας,³⁶ στο μέτρο που αυτή καθορίζει τη βαθμίδα που όντως βρίσκεται πιο κοντά στο πρόβλημα και μπορεί να έχει την άμεση και πλήρη εποπτεία της κατάστασης. Η βαθμίδα αυτή καθίσταται, έτσι, το βασικό πεδίο της πολιτικής.

Η κατανομή της κυριαρχίας ανάμεσα στο εθνικό κράτος, περιφερειακές ενώσεις, όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση και τη διεθνή κοινωνία με τα σημερινά παρεμβατικά της χαρακτηριστικά, όπως αναδείχθηκαν π.χ. στην περίπτωση του Ιράκ ή της Γιουγκοσλαβίας,

36. Από την πιο πρόσφατη βιβλιογραφία, βλ. ενδεικτικά, Ευ. Βενιζέλου, *Η συνθήκη του Μάαστριχτ και ο ευρωπαϊκός συνταγματικός χώρος*, Α. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1994, σ. 40 κ.ε.: Ν. Φραγκάκη, «Κατανομή αρμοδιοτήτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Η αρχή της επικουρικότητας», στο Θ. Χριστοδουλίδη - Κ. Στεφάνου (επιμ.), *Η συνθήκη του Μάαστριχτ. Συνθετική θεώρηση*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1993, σ. 59 κ.ε.: Δ. Κοντόγιωργα-Θεοχαρόπουλου, «Η αρχή της επικουρικότητας στην εσωτερική έννομη τάξη», *Σύμμεικτα Επαμ. Σπηλιωτόπουλου*, Α. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2000, σ. 253 κ.ε.: Ch. Millon-Delsol, *Le principe de subsidiarité*, P.U.F., Παρίσι 1993· M. Verdussen (επιμ.), *L'Europe de la subsidiarité*, Bruylant, Βρυξέλλες 2000· F. Delpérée (επιμ.), *Justice constitutionnelle et subsidiarité*, Bruylant, Βρυξέλλες 2000· R. Andersen - D. Déomé (επιμ.), *Droit administratif et subsidiarité*, Bruylant, Βρυξέλλες 2000.

γίνεται με κριτήρια την αρμοδιότητα και, εντέλει, την ικανότητα διαχείρισης των κρίσεων. Είτε αυτές είναι κρίσεις διατροφικές, είτε αυτές έχουν τη μορφή βιοτεχνολογικών προκλήσεων, όπως η κλωνοποίηση, είτε αυτές είναι κρίσεις νομισματικές, όπως η σχέση ευρώ, δολαρίου και γιεν, είτε αυτές είναι κρίσεις με τη μορφή της παραβίασης της νέας διεθνούς νομιμότητας που οδήγησε σε θεσμούς, όπως το Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο της Χάγης.

Το κριτήριο αυτό μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε την αμφισβήτηση ή, μάλλον, τον περιορισμό των δυνατοτήτων και εντέλει των αρμοδιοτήτων του εθνικού κράτους όχι μόνο προς τα «πάνω» (περιφερειακά και διεθνή συστήματα οργάνωσης) αλλά και προς τα «κάτω», με τη δράση τοπικών ή μειονοτικών οντοτήτων που πολλές φορές αντιμετωπίζονται από τη διεθνή κοινότητα με τρόπο πολύ πιο φιλικό από τα εμπλεκόμενα κράτη. Αυτό έδειξε πολλές φορές η κατάσταση στην τώως Γιουγκοσλαβία (με τελευταίο παράδειγμα τη σχέση σλαβικής πλειονότητας και αλβανικής μειονότητας στη FYROM) αλλά όχι και η κατάσταση π.χ. στη Ρωσική Ομοσπονδία. Ο συσχετισμός, συνεπώς, των πραγματικών (και ιδίως των στρατιωτικών) δυνάμεων και διάφοροι στρατηγικοί διακανονισμοί, εξακολουθούν να βρίσκονται στον πυρήνα του ζητήματος της κυριαρχίας και να λειτουργούν ως κριτήριο για την κατανομή της αρμοδιότητας μεταξύ τοπικού-εθνικού-περιφερειακού και διεθνούς επιπέδου.

Στο καθένα από τα επίπεδα αυτά δοκιμάζεται και η πολιτική και η δημοκρατία (ως σύστημα εγγυήσεων και διαδικασιών) και αναδεικνύονται τα διάφορα «δημοκρατικά» και «πολιτικά» ελλείμματα, όπως π.χ. το θεσμικό-δημοκρατικό έλλειμμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης ή το προφανές δημοκρατικό και πολιτικό έλλειμμα της κατάστασης που ονομάζεται «παγκοσμιοποίηση».

Το ενδιαφέρον είναι ότι το μέτρο αξιολόγησης αυτών των πολιτικών λειτουργιών, στις οποίες κεντρική θέση κατέχουν οι εγγυήσεις και οι διαδικασίες της αντιπροσωπευτικής διαδικασίας, του κράτους δικαίου αλλά και του κοινωνικού κράτους, είναι η τυπική μορφή ενός εθνικού κράτους στο οποίο έχουν αναπτυχθεί —σύμφωνα με τη δυτικοκεντρική αντίληψη— τα στοιχεία ενός ενιαίου πολιτικού, οικονομικού και κοινωνικού μοντέλου οργάνωσης και λειτουργίας.

Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία, ως βασικό κριτήριο οικονομικής, πολιτικής, πολιτιστικής και κοινωνικής ανάπτυξης, εξακο-

λουθεί συνεπώς να λειτουργεί σε όλα τα πιθανά επίπεδα. Υπό την έννοια αυτή η νέα πολιτική είναι, ταυτοχρόνως, και πολύ παλιά, εφόσον συνδέεται με την υποστήριξη της πολιτικής και τη λειτουργία της ως καταστατικού στοιχείου της δημοκρατίας.

Η συζήτηση για το θεσμικό και πολιτικό μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης καθώς και η συζήτηση για την ανάγκη «πολιτικοποίησης της παγκοσμιοποίησης», δηλαδή για τη συγκρότηση και τη λειτουργία νέων αξιόπιστων πολιτικών δομών σε διεθνές επίπεδο που να μπορούν να διαχειριστούν όλο το φάσμα των κρίσεων (από το χρέος των χωρών του Τρίτου Κόσμου, την πείνα και την παιδική θνησιμότητα μέχρι το νομικό πλαίσιο του διεθνούς εμπορίου), είναι δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα της σημασίας που εξακολουθεί να έχει αυτή η αντίληψη για την πολιτική και τη δημοκρατία.³⁷

Το επίπεδο του εθνικού κράτους είναι, από την άποψη αυτή, κρίσιμο όχι μόνον αυτοτελώς, επειδή σε αυτό λαμβάνονται σημαντικές αποφάσεις, αλλά και ως ενδιάμεση βαθμίδα: μέσω αυτού διαμορφώνονται οι περιφερειακοί και οι διεθνείς συσχετισμοί και συγκροτούνται τα κρίσιμα διεθνή όργανα ή οι διεθνείς διασκέψεις που καλούνται να λάβουν αποφάσεις. Η σχέση αυτή δεν είναι βέβαια μια ευθύγραμμη και σαφής σχέση που ελέγχεται «δημοκρατικά». Διαμορφώνεται από πολλά άλλα στοιχεία (οικονομικά, επικοινωνιακά και στρατιωτικά) τα οποία εκδηλώνονται είτε με συγκαλυμμένο και «ευγενή», είτε με αποφασιστικό τρόπο. Άλλωστε, ποτέ η διεθνής κοινότητα δεν ήταν οργανωμένη με «δημοκρατικό» τρόπο, όπως δείχνει και το βασικό παράδειγμα του ίδιου του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών και του ρόλου του Συμβουλίου Ασφαλείας, ακόμη και πριν από την ανάδειξη της ανεπάρκειας αυτού του θεσμικού πλαισίου κατά την τελευταία δεκαετία του 20ού αιώνα. Κατά τη λογική αυτή, η εσωτερική πολιτική κατάσταση στις ΗΠΑ είναι άκρως σημαντική για τη διεθνή πολιτική. Το ίδιο, τηρουμένων των αναλογιών, ισχύει και για τα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Οι τεχνολογικές και επικοινωνιακές εξελίξεις, οι αλλαγές στη διαστρωμάτωση και στους τρόπους συλλογικής οργάνωσης της

37. Βλ. Ευ. Βενιζέλου, «Το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα ως «διακυβερνητικό Σύνταγμα» και τα πολιτικά ελλείμματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης», στο Κ. Γώγου (επιμ.), *Η πορεία προς το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα και η πρόσφατη αναθεώρηση του ελληνικού Συντάγματος*, Α. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2002, σ. 11 κ.ε.

κοινωνίας, οι νέες μορφές κρίσεων που πρέπει να διαχειριστούν τα εθνικά κράτη, οι περιφερειακές ενώσεις ή μια νέα μονοπολική διεθνής τάξη μας επιβάλλουν, λοιπόν, να προσεγγίσουμε ξανά τις κλασικές έννοιες της πολιτικής και της δημοκρατίας. Να τις προσεγγίσουμε με έναν τρόπο όχι ιδεοληπτικό και μυθολογικό, αλλά πρακτικό. Με έναν τρόπο που διασφαλίζει, σε όσο γίνεται μεγαλύτερο βαθμό, τα ουσιώδη χαρακτηριστικά τους, όπως αυτά έχουν διαμορφωθεί ιστορικά και θεσμικά τους τελευταίους τρεις αιώνες.

Πρόκειται, συνεπώς, για μια πολύ σκληρή και συνεχή άσκηση α-ντοχής της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και των ιδεολογικών, πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών της συμφραζομένων. Μια άσκηση από την οποία έχει σημασία να βγει με τις μικρότερες δυνατές απώλειες και τις καλύτερες δυνατές προσαρμογές.

Αυτό πρέπει, βέβαια, να επιτευχθεί καταρχάς σε εκείνες τις χώρες που το μέγεθος της επιρροής τους τις καθιστά ιδιαίτερες κρίσιμες για τις εξελίξεις σε περιφερειακό και διεθνές επίπεδο. Διαμορφώνεται, έτσι, ένα πεδίο ιστορικής πρόκλησης για την Ευρωπαϊκή Ένωση και τα κράτη-μέλη της που καλούνται να λειτουργήσουν ως θεματοφύλακες ενός θεσμικού, πολιτικού, κοινωνικού, αναπτυξιακού και πολιτιστικού μοντέλου το οποίο σχηματίστηκε με πολύ κόπο, χάρη στις προσπάθειες των αντίστοιχων κοινωνιών.